

דרכו הרעה ומחשבתו אשר לא טובה, וכבר רמזו כן חז"ל: ²³ תקעו בחודש שופר. רבנן אמרו חדשו מעשיכם, שפרו מעשיכם, ואני מכסה בו את עונותיכם. רבי סעדיה גאון כותב: ²⁴ מה שצונו הבורא יתברך לתקוע בשופר בר"ה יש בזה עשרה ענינים. **הענין הראשון**: מפני שהיום היתה תחלת הבריאה שבו ברא הקב"ה את העולם ומלך עליו וכן עושין המלכים בתחלת מלכותם שתוקעין לפנייהם בחצוצרות ובקרנות להודיע ולהשמיע בכ"מ התחלת מלכותם. וכן אנו ממליכין עלינו את הבורא ליום זה. וכך אמר דוד: ²⁵ בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'. **הענין השני**: כי יום ר"ה הוא ראשון לעשרת ימי תשובה ותוקעין בו בשופר להכריז על ראשנו כמי שמהיר ואומר כל הרצוה לשוב ישוב ואם לאו אל יקרא תגר על עצמו. וכן עושין המלכים מזהירין את העולם תחלה בגזירותם וכל העובר אחר האזהרה אין שומעין לו טענה. **הענין השלישי**: להזכירנו מעמד הר סיני שנאמר בו: ²⁶ וקול שופר חזק מאד. ונקבל על עצמינו מה שקבלו אבותינו על עצמם נעשה ונשמע. **הענין הרביעי**: להזכירנו דברי הנביאים שנמשלו כתקיעת שופר שנאמר: ²⁷ ושמע השומע את קול השופר ולא נזהר תבא חרב ותקחהו דמו בראשו יהיה והוא נזהר נפשו מלט. **הענין החמישי**: להזכירנו חורבן בית המקדש וקול תרועת מלחמת האיובים כמו שנאמר: ²⁸ כי קול שופר שמעה נפשי תרועת מלחמה וכשאנו שומעים קול השופר נבקש מאת השם על בנין בית המקדש. **הענין השישי**: להזכירנו עקידת יצחק שמסר נפשו לשמים וכן אהנו נמסור נפשנו על קדושת שמו ויעלה זכרונו לפניו לטובה. **הענין השביעי**: כשנשמע תקיעת השופר נירא ונחרד ונשבר עצמנו לפני הבורא. כי כך הוא טבע השופר מרעיד ומחריד כמו שנאמר: ²⁹ אם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו. **הענין השמיני**: להזכיר יום הדין הגדול ולירא ממנו שנאמר בו: ³⁰ קרוב יום ה' הגדול קרוב ומהר מאד יום שופר ותרועה. **הענין התשיעי**: להזכירנו קבוץ נדחי ישראל ולהתאוות אליו, שנאמר בו: ³¹ והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור וכו'. **הענין העשירי**: להזכירנו תחיית המתים ולהאמין בה שנאמר בה: ³² כל יושבי תבל ארץ כנשואו נס הרים תראו וכתקוע שופר תשמעו. **תשלוח** – הולכים למקום שיש שם מים, נוהגים כן אחר מנחה של ראש השנה ^{טו.}

ב' ימים של ראש השנה נחשבים כיומא אריכתא - כלומר קדושה אחת ארוכה כקדושת יום אחד. [שני הימים נקבעו בתורת ודאי, כי ב' ימי ראש השנה שונה משאר מועדים שנוהג בהם ב' ימים טובים של גלויות שרק יום אחד מהם הוא קדוש והשני הוא חול ונקבע רק מכא ספק, מפני שבני חוץ לארץ לא יודעים מתי בית דין קידשו את החודש, ונקרא "ספיקא דיומא" ולכן ביצה שנולדה בראשון מותרת בשני אבל ראש השנה הביצה אסורה גם ביום השני]. וזה לשונו של

ועד יום הכפורים. זכו - נכתבין לחיים, לא זכו - נכתבין למיתה. הרמב"ן כותב: ¹² שהתורה בציוויה "יום תרועה יהיה לכם", שמצות תקיעת שופר הוא עיקרו של היום האמור בתורה, מרמזת לנו שראש השנה החל בחודשו של יום הכיפורים הוא יום הדין ולצורך זה ניתנה מצות תקיעת שופר. **ח. תוכן התפילות בראש השנה** - מוסב על כבוד מלכותו יתברך שמו, יתקדש שמך, ובכן תן פחדך, ותמלוך, מלוך, [מבקשים רק צרכי הכלל "כתבנו לחיים", אבל לא בקשות פרטיות]. כמבואר במסכת ראש השנה ¹³ אמרו לפני בראש השנה **מלכיות זכרונות ושופרות**. מלכיות - כדי שתמליכוני עליכם, זכרונות - כדי שיעלה זכרוניכם לפני לטובה, ובמה - בשופר. **ט. שינה בראש השנה** - המשנה ברורה מביא: ¹⁴ איתא בירושלמי מאן דדמיך בריש שתא דמיך מזלי. והאר"י ז"ל אמר שאחר חצות מותר לישן, שכבר נתעורר המלאך ע"י תפלות ותקיעות, וב"ה כתב שהר"מ היה ישן בר"ה. ויושב בטל כישן דמי, ועיין בח"א שכתב: דאחר האכילה יקבע עצמו ללימוד ואם ראשו כבד עליו יישן מעט אם א"א לו בלא זה, ויש נוהגים לגמור כל התהילים. **י. המקור למנהג סימני ליל ראש השנה** - אמר אביי: ¹⁵ השתא דאמרת סימנא מילתא היא, היא רגיל איניש למיכל ריש שתא קרא ורוביא, כרתי, סילקא ותמרי. בטור ¹⁶ מובא: שבני אשכנז הוסיפו תפוח מתוק בדבש. מרן השו"ע מוסיף: ¹⁷ ראש של כבש. הרמ"א מוסיף: רימונים. **יא. המקור למצות תקיעת שופר** - שנאמר: ¹⁸ בַּחֲדָשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶתְדֵי לַחֲדָשׁ יִהְיֶה לָכֶם שְׁבֹתוֹן זְכֵרוֹן תְּרוּעָה מִקְרָא קֹדֶשׁ: ונאמר: ¹⁹ וּבַחֲדָשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶתְדֵי לַחֲדָשׁ מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם פֶּלַח מִלְאֲכַת עֶבֶד יְהוָה לֹא תַעֲשֶׂה יוֹם תְּרוּעָה יִהְיֶה לָכֶם: **יב. מצות תקיעת שופר** הוא עיקרו של היום האמור בתורה. הגמ' במסכת ראש השנה ²⁰ מביאה, אמר רבי אבהו: למה תוקעין בשופר של איל? אמר הקדוש ברוך הוא: תקעו לפני בשופר של איל, כדי שאזכור לכם עקידת יצחק בן אברהם, ומעלה אני עליכם כאילו עקדתם עצמכם לפני. המדרש כותב: ²¹ "אשרי העם יודעי תרועה ה' באור פניך יהלכון", א"ר יאשיה: וכי אין אומות העולם יודעים להריע וכו', אלא שהן מכירין לפתות את בוראן בתרועה והוא עומד מכסא הדין לכסא רחמים ומתמלא עליהם רחמים והופך להם מדת הדין למדת רחמים אימתי בחדש השביעי. **יג. הטעם ורמז למצות תקיעת שופר** - הרמב"ם כותב: ²² אע"פ שתקיעת שופר בראש השנה גזירת הכתוב רמז יש בו כלומר עורו ישינים משנתכם ונרדמים הקיצו מתרדמתכם וחפשו במעשיכם וחזרו בתשובה וזכרו בוראכם, אלו השוכחים את האמת בהבלי הזמן ושוגים כל שנתם בהבל וריק אשר לא יועיל ולא יציל הביטו לנפשתיכם והטיבו דרכיכם ומעלליכם ויעזבו כל אחד מכם

א. שבת מברכים חודש אלול - רבי ישראל סלנטר כותב: ¹ מלפנים כשהיו מכריזים את חודש אלול, היה אוהו את השומעים חרדה ופליצות. **מהות חודש אלול** - חודש אלול הוא החודש האחרון בשנה, הוא חודש הרחמים והסליחות, הוא חודש שמתכוננים, מתבוננים ומתעוררים לקראת ימי ראש השנה ויום הדין ועורכים חשבון נפש כדי לחזור בתשובה שלימה לפני בורא עולם. ימים אלו נקראים גם ימי רצון. **"אני לדודי ודודי לי"** - ר"ת אלול, אומר הגאון רבי אליהו לופיאן: זוהי מידה כנגד מידה, ככל שאני מתקרב לדודי כך במידה זו דודי מתקרב אלי. **ב. ההכנה ליום הדין** - רבי ישראל סלנטר כותב: ² **שזה אפשרי** (1) על ידי לימוד המוסר, עצה זו מועילה גם למי שאינו מתרגש מאימת הדין מחמת שכל השנה קילקל מעשיו ואין לו התעוררות (דקדושה. 2) על ידי לימוד התורה, כמאמרי חז"ל: ³ אם פגע בך מנוול משכהו לבית המדרש, וכן תורה מגינא ומצלא בעידנא דעסיק בה. **ג. סליחות** - ויעבר ה' על פניו ויקרא, אמר רבי יוחנן: ⁵ אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, מלמד שנתעטף הקדוש ברוך הוא כשליה צבור, והראה לו למשה סדר תפלה. אמר לו: כל זמן שישאל חוטאין - יעשו לפני כסדר הזה, ואני מוחל להם. ה' ה' - אני הוא קודם שיחטא האדם, ואני הוא לאחר שיחטא האדם ויעשה תשובה. אל רחום וחנון, אמר רב יהודה: ברית כרותה לשלש עשרה מדות שאינן חוזרות ריקם. **המנהג** לומר סליחות באשמורת הבוקר שהוא עת רצון, ונאמר "דרשו ה' בהמצאו קראוהו בהיותו קרוב", היסוד ושורש העבודה, כותב: ⁶ שימי הסליחות המה בכלל הימים הנוראים ומה טוב אם יכול להוריד דמעות בעת אמירתם, כי שערי דמעות לא ננעלו. **ד. "הכל הולך אחר החיתום"** ⁷ - הדברי שמואל, החיי אדם ⁸ והלב אליהו ⁹ כותבים: שמי שחוזר בתשובה בשבוע האחרון שבסוף השנה ובפרט בשבת האחרונה ביום האחרון ובתפילה האחרונה, הרי הוא מתקן את כל מה שקילקל בכל השנה. **ה. בערב ראש השנה** - נוהגים לעשות התרת נדרים. ¹⁰ שהרי עוון נדרים ושבעות חמור עד למאד שגורם מיתה לאשתו ובניו כשהן קטנים. **ו. חודש תשרי** - שמות נוספים: חודש השביעי, ירח האיתנים, יום תרועה, ב"כסה" ליום חגיגו. **ז. מהותו של יום ראש השנה** - ראש השנה הוא יום הדין לכל באי העולם, כמבואר בחז"ל: ¹¹ בראש השנה כל באי עולם עוברין לפניו כבני מרון, שנאמר: היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם. ואמר רבי כרוספדאי אמר רבי יוחנן: שלשה ספרים נפתחין בראש השנה, אחד של רשעים גמורים, ואחד של צדיקים גמורים, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורים - נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורים - נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, בינוניים - תלויין ועומדין מראש השנה

²³ מדרש תהלים מזמור פא.
²⁴ ספר אבודרהם סדר תפלת ראש השנה.
²⁵ תהלים צח, ו.
²⁶ שמות יט, טז.
²⁷ יחזקאל לג, ד.
²⁸ עיי' ירמיה ד, יט.
²⁹ עמוס ג, ו.
³⁰ צפניה א, טז.
³¹ ישעיה כז, יג.
³² ישעיה יח, ג.

¹² בפרשת אמור.
¹³ ראש השנה דף טז.
¹⁴ סימן תקפד ס"ק ט'
¹⁵ כריתות דף ו עמוד א ובהוריות דף יב, אך שם הגירסא למיחזי.
¹⁶ סימן תקפג.
¹⁷ שם סעיף א'
¹⁸ ויקרא פרק כג פסוק כד.
¹⁹ במדבר פרק כט פסוק א.
²⁰ דף טז.
²¹ ויקרא רבה (וילנא) פרשה כט.
²² הלכות תשובה פרק ג הלכה ד.

¹ מכתב י"ד.
² מכתב י"ד ואגרת ז'
³ קידושין דף ל: ל:
⁴ עיין סוטה דף כא.
⁵ ראש השנה דף יז:
⁶ שער המים פרק ד' ופרק ה'.
⁷ ברכות דף יב.
⁸ כלל קלח סעיף ה'.
⁹ חלק ג' עמ' שב
¹⁰ שערי תשובה סימן תקפא ס"ק א'
¹¹ ראש השנה דף טז. טז:

הזוהר:³³ הני תרי יומין דר"ה וכו', אינון תרי בי דינא דמתחברין כחדא, [היום הראשון] דינא עלאה, דאיהו קשיא, [והשני] בדינא תתאה דאיהו רפיא.

יז. **צום גדליה** – שנהרג בג' תשרי וי"א בא' דראש השנה ונדחה לאחר ראש השנה.

יח. **שבת שובה** – כי מפטירין בו "שובה ישראל". המנהג שהרב דורש עניני מוסר.

יט. **עשרת ימי תשובה** – **מרבבים בהם בתשובה בתפילות ותחנונים**³⁴. הגמ' אומרת:³⁵ "דרשו ה' בהמצאו קראוהו בהיותו קרוב" אמר רבה בר אבהו: אלו עשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים. הרמב"ם כותב:³⁶ אע"פ שהתשובה והצעקה יפה לעולם, בעשרה הימים שבין ראש השנה ליום הכפורים היא יפה ביותר ומתקבלת היא מיד שנאמר דרשו ה' בהמצאו, במה דברים אמורים ביחוד אבל צבור כל זמן שעושים תשובה וצועקין בלב שלם הם נענין שנאמר כה' אלהינו בכל קראנו אליו. החינוך כותב:³⁷ במה דברים אמורים שהתשובה לבדה מספקת, בעבירות שבין אדם למקום, כגון האוכל דבר איסור או בועל בעילה אסורה, וכן המבטל אחת ממצוות עשה וכיוצא בזה, אבל עבירות שבין אדם לחברו כגון החובל בחברו או הגוזל ממונו או בכל דבר אחר שהזיקו שלא כדין בין במעשה בין בדיבור, אין נמחל לו לעולם בתשובה בלבד עד שיתן לחברו מה שהוא חייב לו ועד שירצהו. ואם לא רצה חברו להתרצות לו כבר אמרו חז"ל:³⁸ מה תקנתו.

כ. **בימים אלו מרבבים גם בצדקה**. דאמר רבי יצחק:³⁹ ד' דברים מקרעין גזר דינו של אדם, אלו הן: צדקה, צעקה, שינוי השם, ושינוי מעשה. צדקה דכתיב:⁴⁰ וצדקה תציל ממות.

הגמ' אומרת:⁴¹ ואמר רבי יצחק: אין דנין את האדם אלא לפי מעשיו של אותה שעה, שנאמר:⁴² כי שמע אלהים אל קול הנער באשר הוא שם.

בטוש"ע מבואר: שאף מי שאינו נזהר מפת של כותים, בעשרת ימי תשובה צריך לזוהר. ומוסיף הרמ"א: ויש לכל אדם לחפש ולפשפש במעשיו ולשוב מהם בעשרת ימי תשובה; וספק עבירה צריך יותר תשובה מעבירה ודאי, כי יותר מתחרט כשיודע שעשה משיאו יודע, ולכן קרבן אשם תלוי הוצרך להיות יותר ביוקר מחטאת.

כא. **ארבעה ועשרים דברים מעכבין את התשובה**, וכו', כל אלו הדברים וכיוצא בהן אף על פי שמעכבין את התשובה אין מונעין אותה אלא אם עשה אדם תשובה מהן הרי זה בעל תשובה ויש לו חלק לעולם הבא.⁴³

כב. **ג' יסודות התשובה** - הרמב"ם כותב:⁴⁴ ומה היא התשובה. 1. **שיעזוב** החוטא חטאו ויסירו ממחשבתו. 2. **ויגמור בלבו** שלא יעשה עוד שנאמר יעזוב רשע דרכו וגו', וכן **יתנחם** על שעבר שנאמר כי אחרי שובי נחמת, ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם, וכו'.

³³ כרך ג במדבר פרשת פנחס דף ריג עמוד א:

³⁴ טור ושו"ע סימן תרב.

³⁵ ראש השנה דף יח עמוד א.

³⁶ הלכות תשובה פרק ב הלכה ו.

³⁷ מצוה שסד.

³⁸ יומא פ"ז ע"א.

³⁹ ראש השנה דף טז.

⁴⁰ משלי י.

⁴¹ ראש השנה דף טז:.

⁴² בראשית כא.

⁴³ תוספתא, חינוך מצוה שסד, רמב"ם הלכות תשובה

פרק ד הלכה א-ו, עיי"ש.

⁴⁴ הלכות תשובה פרק ב הלכה ב.

3. **וצריך להתודות** בשפתיו ולומר ענינות אלו שגמר בלבו.

כג. **מצות עשה של הוידי** – החינוך כותב:⁴⁵

נצטוינו להתודות לפני ה' על כל החטאים שחטאנו בעת שנתנחם עליהן, וזהו ענין הוידי שיאמר האדם בעת התשובה אנא השם חטאתי עויתי ופשעתי כן וכן, כלומר שיזכיר החטא שעשה בפירושו בפיו, ויבקש כפרה עליו ויאריך בדבר כפי מה שיהיה צחות לשונו. וכו'. **משרשי המצוה**, לפי שבהודאת העון בפה תתגלה מחשבת החוטא ודעתו שהוא מאמין באמת כי גלוי וידוע לפני האל ברוך הוא כל מעשהו ולא יעשה עין רואה כאינה רואה, גם מתוך הזכרת החטא בפרט ובהתנחמו עליו יזהר ממנו יותר פעם אחרת לבל יהיה ממשול נכשל בו, אחר שיאמר בפיו כזו וכזו עשיתי ונסכלתי במעשי יהיה נגדר שלא ישוב לעשות כן, ומתוך כך ירצה לפני בוראו, והאל הטוב החפץ בטובת בריותיו הדריכם בדרך זו יזכו בה. **מדיני המצוה** מה שאמרו חכמינו ז"ל:⁴⁶ שהתשובה היא **שיעזוב** החוטא חטאו ויסירו מלבו וממחשבתו ויגמור בלבו שלא יעשה כן עוד כדכתיב:⁴⁷ יעזוב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו, ואחר כך **יתודה** עליו, כלומר שיאמר דברי התשובה בפיו, שנאמר:⁴⁸ ויעשו להם אלהי זהב.

וגם כן צריך להזכיר בפירושו שלא ישוב לעשות החטא עוד, שנאמר:⁴⁹ ולא נאמר עוד אלהינו למעשה ידינו אשר בד' ירחם יתום. וכו', ו**נוהגת מצוה זו** בכל מקום ובכל זמן, בזכרים ונקבות. **והעובר על זה ולא התודה** על חטאיו ביום הכפורים שהוא יום קבוע מעולם לסליחה וכפרה ביטל עשה זה, ואוי לו לאדם אם ימות בלא יודיו ונשא עונו.

כד. **לימוד התורה מכפרת עוונות** – אמר רבא:⁵⁰ כל

העוסק בתורה, אינו צריך לא עולה (ולא חטאת) ולא מנחה ולא אשם. בירושלמי מבואר:⁵¹ ר' לעזר בי ר' יוסה בשם ר' יוסי בר קצרתא, בכל הקרבנות כתיב והקרבנתם וכאן כתיב ועשיתם אמר להן הקב"ה מכיון שנכנסתם לדין לפני בראש השנה ויצאתם בשלום מעלה אני עליכם כאילו נבראתם ברייה חדשה. רבי משרשיא בשם רבי אדי: בכל הקרבנות כתיב חטא ובעצרת אין כתיב חטא, אמר להן הקב"ה: מכיון שקיבלתם עליכם עול תורה מעלה אני עליכם כאילו לא חטאתם מימיכם.

כה. **מנהג כפרות** – על תרנגולים, מעות או דגים.

כו. **מצות אכילה בערב יום הכיפורים** – תני חייא בר רב מדפתי:⁵² ועניתם את נפשתיכם בתשעה וכי בתשעה מתענין? והלא בעשור מתענין! אלא לומר לך: כל האוכל ושוחה בתשיעי - מעלה עליו הכתוב כאילו התענה תשיעי ועשירי.

כז. **טבילה במקוה** – המנהג⁵³ לטבול וללקות בעיו"כ. הטבילה היא לשם קדושת היום ולשם תשובה וטהרה מן העוונות.

כח. **סעודת מפסקת** – אחרי תפילת המנחה.

כט. **ברכת האבות לבנים ולבנות** – המנהג שהאב מברכם קודם הליכתו לבית הכנסת.

ל. **כל נדרי** - הגמ' אומרת:⁵⁴ הרוצה שלא יתקיימו נדריו כל השנה, יעמוד בראש השנה ויאמר כל נדר שאני עתיד לידור יהא בטל. המנהג לומר "כל נדרי" בכניסת יום הכיפורים לפני שקיעת החמה.

לא. **מעלת יום הקדוש יום הכיפורים** – הפסוק אומר:⁵⁵ "כי ביום הַזֶּה יִכַּפֵּר עֲלֵיכֶם לְטָהֵר אֶתְכֶם מִכָּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי ד' תִּטְהַרְוּ". יום הכיפורים הוא יום אשר הקב"ה יחדו והזמינו מכל ימות השנה לתשובה וכפרת עוונות.

לב. **יום הכיפורים מכפר עם תשובה ואפילו על עבירות חמורות** - תניא:⁵⁶ יוה"כ אין מכפר אלא על השבים. הגמ' אומרת:⁵⁷ עבר על עשה ושב - אינו זו משם עד שמוחלין לו, שנאמר:⁵⁸ "שובו בנים שובבים". עבר על לא תעשה ועשה תשובה - תשובה תולה, ויום הכפורים מכפר שנאמר:⁵⁹ כי ביום הזה יכפר עליכם מכל חטאתיכם. עבר על כריתות ומיתות בית דין ועשה תשובה - תשובה ויום הכפורים תולין, ויסורין ממרקין, שנאמר:⁶⁰ "ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים עונם", אבל מי שיש חילול השם ביזו - אין לו כה בתשובה לתלות, ולא ביום הכפורים לכפר, ולא ביסורין למרק, אלא כולן תולין, ומיתה ממרקת, שנאמר:⁶¹ "ונגלה באזני ה' צבאות אם יכפר העון הזה לכם עד תמותו".

הרמב"ם פוסק:⁶² אין יום הכפורים ולא חטאת ולא האשם מכפרין אלא על השבים המאמינים בכפרתו, אבל המבעט בהן אינן מכפרין בו, וכו', לפיכך אם נתחייב באשם תלוי ועבר עליו יום הכפורים והוא מבעט בו הרי זה לא נתכפר לו וכשיחזור בתשובה אחר יום הכפורים חייב להביא כל אשם תלוי שהיה חייב בו. וכן פוסק הרמ"א:⁶³ יום הכיפורים אינו מכפר אלא על השבים המאמינים בכפרתו, אבל המבעט בו ומחשב בלבו: מה מועיל לי יום כיפור זה, אינו מכפר לו.

לג. **ה' עינויים ביום הכיפורים** - אכילה, סיכה ושתייה, רחיצה, נעילת נעלי עור, פרישה מאשה.

לד. **ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד** – המנהג לאומרו בקריאת שמע בקול רם.

לה. **סדר וידוי ביום הכיפורים** – הוידי בפה על החטא הוא מעיקרי התשובה. מנהגינו לומר עשר פעמים, בעמידה, לפי סדר הא' ב'. [עוד על מצות וידוי – עיין מה שכתבנו לעיל בענין עשי"ת].

לו. **סדר עבודת כהן גדול ביום הכיפורים** – הקדמונים תיקנו שהחזן יאמרם בניגון מיוחד ומרעיד את הלב והקהל עונים אחריו בקול דממה באימה וביראה.

לז. **תפילת נעילה** – היא תפילה חמישית ביום הכיפורים שקבעוה במיוחד לכבוד קדושת היום לאומרה סמוך לצאת היום שאז שערי רחמים עומדים להינעל ואז היא חתימת גזר הדין של האדם לשכר ולעונש.

לח. **ד' ימים שבין יום הכיפורים לסוכות** – נוהגים בהם קצת שמחה, לפי שהיו ימים של חנוכה המזכה בבית ראשון, ולפי שאנו עוסקים בבנין הסוכה ובקניית ד' מינים.

⁵⁴ נדרים דף כג:.

⁵⁵ ויקרא פרק טז פסוק ל.

⁵⁶ תלמוד בבלי מסכת שבועות דף יג עמוד א.

⁵⁷ תלמוד בבלי מסכת יומא דף פו עמוד א.

⁵⁸ ירמיהו ג.

⁵⁹ ויקרא טז.

⁶⁰ תהלים פט.

⁶¹ ישעיהו כב.

⁶² הלכות שגגות פרק ג הלכה י.

⁶³ סימן תרז סעיף ו'.

⁴⁵ מצוה שסד.

⁴⁶ תענית ט"ז ע"א.

⁴⁷ ישעיה נ"ה, ז'.

⁴⁸ שמות ל"ב, ל"א.

⁴⁹ הושע י"ד, ד'.

⁵⁰ תלמוד בבלי מסכת מנחות דף קי עמוד א.

⁵¹ ראש השנה פרק ד דף נט.

⁵² יומא דף פא; הטעם – עיין בטור ס' תרד.

⁵³ טוש"ע סימן תרו סעיף ד' ובמשנה ברורה ס"ק יז

